

HERCEG JÁNOS REGÉNYEI*

TOLDI ÉVA

SZENTELEKY ÉS KRÚDY NYOMÁBAN

„Regényt hoztál magaddal?” – szegezte az ifjú Herceg János mellének a kérdést Németh László, s az affirmálódásra vágyó elbeszélőnek, saját szavai szerint, be kellett látnia, hogy „Ha valakinek nincs annyi mondanivalója, s nem él benne annyi alak, amennyi az ilyen nagy műfajhoz kell, az vallja be töredelmesen minden esendőségét, s tegyen le róla, hogy epikusnak tekintsék”. Ámde a fiatal Herceg János ebbe nem nyugodhatott bele, s hamarosan elkezdte írni első regényét, a *Tó mellett várost*.

A szöveget az *Ünnep* közölte folytatásokban, s 1937-ben könyv alakban is napvilágot látott, két kiadást megért még ugyanabban az évben. Benedek Marcell írt róla lektori jelentést, ennek részlete olvasható a könyv fülszövegében: „A vajdasági író regénye az álombamerült bácskai kisváros tájhangulatát tükrözi egy bizarr szerelmi történet keretében. *Álom és valóság* a könyvben egybeolvad és szinte misztikus aláfestést ad a történetnek. A fiatalos vérbősé-
gű líra, a friss és eleven gazdagságú elbeszélésmód még az, ami feltétlenül magasabbrendű irodalmi alkotássá avatja a könyvet.”

A történet: Vay Ödön főispáni titkár megérkezik új munkahelyére Szentmihályra. Szállodai szobájában meglátogatja egy titokzatos hölgy, s itt kezdődik a bonyodalom: a nő kifelé menet összetalálkozik a férjével, Maklár Dezső városi közjegyzővel, aki féltékenységi jeleneteket rendez, párbajt kezdeményez. A közeledő konfliktust úgyszintén rejtély odázza el: véletlen folytán összebarátkozik a férj és a főispáni titkár, aki végül beleszeret az asszonyba. A vonzalom kölcsönös, s Vay Ödön megszőkteti a nőt.

A regény a vármegyehangulat áporodott levegőjét sugallja, s egy olyan társadalmi rend idilljét szólaltatja meg, melynek legalsó fokán az ősi erővel megáldott és épp ezért lenézett parasztság, legfelső polcán pedig az arisztokrácia áll, még ha vásárolta is a nemesi kutyabőr. Herceg Jánosnak, aki otthonról elvagyódva mindenáron pesti író akart lenni, tapasztalnia kellett, hogy a nagyvá-

*Részlet a Herceg Jánosról készült kismonográfiából

ros öt bácskai elbeszélőként tudná csak befogadni, a borgőzös, duhaj Délvidék ábrázolása iránt volt nagy a kereslet, s az író teljes mértékben eleget is tett azoknak az elvárásoknak, amelyet az *Ünnep* és olvasótábora támasztott.

A színtelen, vértelen, álfkonfliktusra épülő regényvázlat dúsítani kellett, sikerült is: a regény ráérősen, komótosan halad a medrében, akár a világ, amelynek ábrázolását céljául tűzte. Anekdotákkal, mesékkel, a kisváros kedélyeit borzoló történetekkel fűszerezi a cselekményt az író, ezzel teszi színesebbé az egyébként átlátszó, előrelátható eseményeket. Az unalmas, tespedt vármegyeszékhely hangulatát idézve a helyi színeket is becsempészi: svábok, szlávok is megelevenednek a lapjain, egyébként a paraszti életnek csak a vaskossága érdemli ki az író figyelmét. „... olyan átlátszó az egész ügy, mint a szentimentális regényben a komplikáció” – olvashatjuk a regényben, s valóban, egy megkésett szentimentalizmus rekvizítumai mutatkoznak meg előttünk. Itt mindenki halálosan szerelmes és halálosan szenved, halk hangon, bánatosan suttog az alkonyatban, s a szereplők elérendő ideálja a „nem nagy igényű, de csendes vizeken nyugodtan evező harmónia”. Az ifjú Szenteleky írásait méltatja Herceg János, amikor azt mondja: „A realizmus mélyen úszik a víz alatt, s ami fölötté van, az a csendes mélabú, enyhe érzélgősség és regényesség.” Megállapítása teljes mértékben vonatkoztatható saját regényére, a *Tó mellett városra* is.

A regénnyel a korabeli kritika nem volt elragadtatva. Különösen Szirmai Károly csalódott benne, aki szigorú kritikusként „az összevissza kuszált s agyongubancolt beszédből” azt látta meg, hogy Zombornak az „egyetlen pontról felvett képét s nem eléggé elmélyített tájhangulatát” rajzolta meg. „... egy száználmas mese külsőleg talán mutatós, de belsőleg annál rozogább s düledezőbb viskóját borította rá, oly figurákat telepítve bele lakóknak, akiket régi, pókhálós padlásokon már kikezdett a moly, s akik még hajdani, boldogabb életükben is csak romantikus füzetes regényekben értek el sikert” – mondja nem minden él nélkül. A kegyelemdőfést pedig akkor adja meg neki, amikor megállapítja: „jellemfejlesztésre képtelen”, s visszasóvárogja Herceget, az „öntudatos novellistát”.

Valóban, nem a jellemfejlesztés mestere szólal meg a *Tó mellett város* lapjaiban. Ne tagadjuk meg tőle azonban az életképfestés művészetének elismerését. Apró mozaikkockákból rajzolódik ki előttünk ez a világ, s a képek néha társadalmi tablóvá szélesednek. Olyan terepen járunk, ahol „valóság és álom folytonosan kergették egymást”, aminek bizonyóságaként megjelenik a Pálinka Ördög is; s az író hú maradt önmagához, a sorok közé becsempészte a külváros hangulatát, megírva egyúttal a regény legjobb lapjait: „Kint járt Dönci a külvárosban, a kőművesek és cserepezők negyedében, fehérre meszelt vityillók és vastagderekű eperfák között – kezdődik a történetnek ez a fonala, majd a millió hamarosan a Pálinka Ördög szokásos környezetévé alakul. – Lámpa nem égett az utcákon, csak a hold szórta szét sápadt fényét, olykor egy-egy kurjantás hallatszott, valahol részeg emberek ordítottak fel bánatukban vagy fékezhetetlen örömeikben. (. . .) Szerencséjére egy ember jött vele szemben, hosszú,

hórihorgas alak, félreacsapott keménykalappal a fején, amely már messziről világitott, mint a lelkiismeret. (. . .) nem tudta, hogy a gyászos külsejű ember nem más, mint a Pálinka Ördöge, akit mindenki ismert, s akitől mindenki rettegett a vidéken. Ha ő feltűnt valahol, káromkodások szakadtak az égnék: Bogati tvóga! kinyíltak a bicskák, hogy megkeressék a dobogó szíveket, megmutassák a virtust, ami oly nagy szerepet játszik a részegségben.” Dönci közelében még egyszer megjelenik a sötét alak, de most már örök útítársával egyetemben: „De miért settenkedik körülötte az a feketeruhás úriember, mit akar tőle, miért kerülgeti, miért nem megy most is a külvárosi kocsmák tájékéra Kekez Tunával, a hirhedt cserepezővel megbirkózni, ha ő a Pálinka Ördög?”

„Krúdys hangulatú regény a *Tó mellett város*, s abba a sorba tartozik, amelynek élén Papp Dániel műve, a *Rátótiak* áll, s amelyet Szenteleky Kornél kisregénye, a *Kesergő szerelem* folytat” – állapítja meg Bori Imre. A kötődés nyilvánvaló, annak ellenére, hogy Herceg János cáfolja, hogy ismerte volna akkoriban Papp Dániel írásait. A Szentelekyvel való rokonság a témaválasztásban is felfedezhető, annyit azonban hozzá kell tennünk, hogy a *Kesergő szerelem* Rezeda Kázmérként reménytelenül bolyongó hőseit majd megfojtja a krizantémillat és a világfájdalom, Hercegnek azonban némelyest sikerül Szenteleky-nél feljebb emelkednie választott tárgyán, képes az írónia hangjainak a megpendítésére is, legyen szó akár a regény szerkezeti felépítéséről (ezt a célt szolgálják többek között a fejezetek cselekményét jelző epigráfok), akár tartalmi mozzanatokról: „Szentmihály város történelmének egyik pillérét egy csomag magyar kártya támasztja alá, s ha valaki kihúzná a támasztékot, bizonyára összedülne az egész történelmi épület.” A bálakat, kártyacsatákat és a kisváros más „nagy” eseményeit az író enyhe ironiája futja be.

A regény stílus eszközei közül a hasonlatokat kell elsősorban kiemelni. Kettős funkciójuk van. Egyrészt a szöveg költőiségéhez járulnak hozzá, másrészt egy ezzel ellentétes tendenciának is eleget tesznek: az egyébként fikatív, élettelen történetbe a hasonlatok csempézik be a realitás elemeit. Érdeemes megfigyelni, hogyan halad az írói szem az elvonttól a konkrét felé s vissza, többszörös áttételekkel, jelképek és mikrorealista elemek sorát vonultatva fel, hogy mindez egyetlen hatalmas költői látomássá terebélyesedjék a szemünk előtt: „Mert néhány perc múlva híre ment a nagy szenzációnak, amely úgy terjed, mint a mezei tűz. Parányi szikrát vet a vonat kéménye, attól először a száraz katángkóró gyullad meg, mintha csúfsága miatt unná az életet, akkor bánatában a kökőrcsin hajol a lángok fölé, majd az elszáradt búzavirág, mint megvénült menyasszony, akinek már úgymint mindegy, s végül megadják magukat sorra a virágok, füvek, még a porosra aszott tehénlapu is meggyullad, amely pedig kizárólag szegényemberek banyakemencéiben szokott meghalni, s paraszába befogadja, megpirítja, megpuhítja a görcsös krumplit vacsorához, amelytől megpuffad a has, mint a harci dob, s álmában vénasszonyok fogát látja az ember, ami tudvalegőleg a halál közeledését jelenti.”

DOKUMENTUM A VÁLTOZÓ VILÁGRÓL

A puszta a helyszíne Herceg János első háború után megjelent regényének, a *Szikkadó földeken* címűnek, amelyet mindmáig első közlésének a helyén, a *Magyar Szóban* olvashatunk csak. A napilap folytatásos regényként közölte 1954. szeptember 26-ától december 15-éig, Hangya András szövegrajzainak kíséretében.

A regény cselekménye 1944 őszén játszódik, amikor a Jugoszláv Néphadsereg csapatai felszabadították már Bácska egy részét, a harcok azonban még folynak, s ekkor alakul meg a Petőfi brigád. Az új hatóság Csonka Miklós gépészt nevezi ki a földesura nélkül maradt birtok gazdasági vezetőjének, s azt a feladatot kapja, hogy mielőbb takarítsák be a termést a földekről, hogy élelemmel láthassák el a városi lakosságot és a katonaságot. A cselekmény másik szálán szerelmi dráma zajlik: Csonka Miklós kénytelen szakítani Milkával, mert az asszony férje megérkezett a frontról. A gépész lelki tusája tárgyiasul a szöveg lapjain, a főhős folytonosan órlódik nagyravágyó felesége és a megértő, érzéki asszony között. Csonka Miklós azonban erőtlensége miatt, s csakhamar a Párt kegyeltje kegyvesztetté válik, a feladat végrehajtását az elvtársak Milka férjére, Dušanra bízzák, s a birtok vezetését végül a Petőfi brigádból hazatért Pelle Gyuri veszi át.

A helyszín, a puszta ezúttal nemcsak azért kellett az írónak, hogy szociografikus elemekkel dúsíthassa szövegét. Elszakítva a külvilágtól mintegy inkubátor ez a közeg. A szerző szándékosan választotta, mert ebben az elszigeteltségben élesebben mutatkozhatnak meg ellentétek. Ezenkívül könnyebben irányítása alatt tarthatja a figuráit, egyszerűbben mozgathatja őket, úgy konstruál regényszituációt, hogy közben nem kell mesterségesen kialakítania a környezetet. Herceg Jánost ezúttal is az érdekli, ami a *Változó világban* című szociográfiai riportjában foglalkoztatta: hogyan érte a felszabadulás a cselédséget. A válasz is hasonló arra, amit abban fogalmaz meg: az emberek tudatát nehezen lehet befolyásolni, aki megszokta a szolgáltatást, nem találja fel magát egy-könnyen, ha megszűnik alárendelt helyzete.

A regény két erőteljes ecsetvonással felvázolt figura köré épül fel. Az egyik pólust Csonka Miklós képviseli, ő a gyöngye, töprengő figura, ki állandóan hit és hitetlenség között vívódik, hűség és hűtlenség egyidejűleg gyötri, lelki-furdalása nemcsak a családjáé miatt van, állandóan kételyek gyötrik, vajon a lehető legmegfelelőbb módon szolgálja-e népét, eleget tesz-e maradéktalanul feladatainak, örökösen felülvizsgálja tetteit. A másik oldalon Dušan áll, az őserő megtestesítője, a gátlástalan, robusztus és céltudatos figura. Az ő hite természetes és töretlen, míg Csonka Miklósnak állandóan bizonyítania kell hűségét, nemcsak mások előtt, hanem önmagának is. Szüntelenül tárgyiasítania kell lelkesedését, s ő fogalmazza meg a puszta lakóinak életérzését is: „Elment az uraság, összedőlt a világ. Lehet, hogy rossz világ. Kínlódással, gond-

dal, küszködéssel teli világ, de ők azért megszokottan éltek benne. Hiszen, ha lett volna erejük, akkor régen se maradtak volna itt a pusztán. Elmentek volna faluba vagy városba, más munkát, más szolgálatot vállaltak volna, ahol talán több volt a kockázat, de a kilátás is nagyobb volt a boldoguláshoz. Ezek itt csak tengődtek keservesen, de azért biztonságban érezhették magukat.

Most ez is megszűnt, a biztonságérzetük. Megrémültek a változástól, nem hittek benne, hogy az ő szavukat szolgálja majd. Bizony, a szegény emberben ott a gyanakvás holta napjáig.”

Kettejük köré csoportosul a többi figura, akik csupán típusokat testesítenek meg: a kertész, a traktorista, a juhász, a révész, a tanítónő, a könyvelő, a szakácsné, a partizánok, az ügyvédek, a férjét hazaváró asszonyt megerőszakoló orosz katonák. Az ő életüket szövi át az ötvenes évek politikai-agitációs légköre. A szenvedés és a küszködés ellenére problémamentes ez a közösség, mert a regény azt sugallja, hogy az egyéni sérelmek eltörpülnek a jövőbe vetett hit, a szép új világ reménye mellett. A társadalmi átalakulás ecsetelése közben a szöveget átfogják az ideológia polipkarjai. A kor jelszavainak szócsöve lesz a regény nem egy helyen. Persze, az nem az író hibája, hogy ezek a szavak ma már hamisan csengnek a fülünkben, akárcsak a regény befejezése s a lapokról minduntalan felszálló optimista hit, a szocialista realizmus manírjában.

A helyenként forogatókönyvszerűen jelzett, egyenetlen kidolgozású és szerkesztő szöveget az emeli némiképp a fekete-fehér sablonmukák fölé, hogy Csonka Miklós lelki drámáját, főként a másik asszonyhoz fűződő szerelmi viszonyát a szerző lélektanilag hitelessé tudta tenni, s a regénynek azok a legszébb lapjai, ahol a belső vívódást nem takarja el az ideológia bozótja, s a féltelmek, szorongások is tárgyiasulnak benne. A regény alapján 1987-ben tévéfilmet készített Vicsek Károly. Az ekranizációban „nem differenciáltak a szerepek”, a „bizonytalanság és az óhajtott »szébb jövő« között az út csupa sztereotípiákkal van kitéglázva, alig akad jelenet, amelyet az ember föl tudna idézni, amelynek érezni valóságfedezetét” – írta a kritikus. Nem lett tehát túl szerencsés a regény utóélete: megfilmesített változata teljesen megfosztja attól a feszültségtől, a drámának azoktól a minimális jelzeteitől is, amelyek fel-felűnedeznek a szövegben.

Herceg János második, *Szikkadó földeken* című regényét ma nem esztétikai értékei miatt olvassuk, az ötvenes évek irodalmi-kortörténeti dokumentumaként azonban felbecsülhetetlen a jelentősége.

KÉT MŰVÉSZREGÉNY

Herceg Jánosnak, aki esszéiben szívesen nyilatkozott a művészet céljáról és műbenlétéről, az ötvenes évek második felében két regénye jelent meg, s mindkettő a művészsors példázata.

Az *Anna búcsúja* (1955) realista regény. Hősnője festőművésznő, aki tanul-

mányait éppen Pesten folytatja, amikor kitör a második világháború, s ő a világegés és a bombázások elől menekülve Salzburgba kerül. Három évig menekülttáborban él, s abból tartja fenn magát, hogy rendelésre tájképeket festget. A regény szüzséje Anna hazatérésének a körülményeivel kezdődik, a negyvenes évek végefelé járunk, a helyszín pedig egy kitalált nevű falucska: Bácsmező, amelyről csak annyit tudunk meg, hogy Belgrádtól nem messze található. A tér és idő a regény más mozzanatait is determinálja egyúttal: Anna hazatérésének okai között előkelő helyen szerepel az a meggondolás, hogy otthon – a szocializmusban – nem kell annyit küszködni a megélhetésért, és nem kényszerül arra, hogy kiszolgálja megrendelőinek ízlését, hanem kibontakoztathatja tehetségét, a művészetnek szentelheti életét. Elhatározásához az apja iránti szeretete és ifjúkori vonzalma is hozzájárul, amelyet Németh Péter iránt táplál.

Herceg János összetett jellemeket alkot meg regényében Bácsmező társadalmának a bemutatása során. Anna apjának, Fehér Ádámnak, az egykori földbirtokosnak az ábrázolásakor anekdotákkal fűszerezi történetét, ezzel is érzékeltetve azt a letűnt vármegyehangulatot, amelynek a bűvöletében az öregúr és barátai, a doktor és a plébános él, nosztalgiával gondolva egykori életükre, amikor ők számítottak a falu „intelligenciájának”, ám pozíciójukat a változó világgal elveszítették. Ennek, valamint Rózának, a sűríg hű cselédnek, a falu tanári karának, a kommunista eszméket követő munkásoknak, a feltörekvő mesternéknak, az úrhatnám kispolgároknak az igen színes világa az, amelybe Anna, a mindig önelvűsésre, különcségre törekvő úrilány hazakerül. A regényben, természetesen, alkalom adódik arra is, hogy a kisváros jellemző figurái együtt jelenjenek meg. Mintegy társadalmi tablót rajzol elénk Herceg János, bőven élve az irónia lehetőségeivel, egy-egy mondatral jellemezve csupán hőseit, és a kívülállásával tüntető Anna lelkivilágát is kivetítve: „Azon se csodálkozott, hogy a barna ebédlő dúsán faragott bútorai között Mayer Nándit pillantotta meg fekete zakóban, csikos nadrágban, ahogyan az már a bácsmezői estélyek eleganciájának megfelelt. De már Bella néniről igazán nem hitte volna, hogy este nyolc óra után bárhol is látható. (. . .) Most ott trónolt az asztal felső végén Petrik asztalos mellett, akinek szemüvegén megillettődött és kicsit félnék tisztelet villogott. Ott volt a szódásék jogász fia, a helyi takarékpénztár tisztviselője, nem a bicegő, éjjelizenéket vivő régi gavallér, hanem egy nyájas mosolyú, alacsony, fekete fiatalember, aki hangos bokacsattogtatással mutatkozott be, de oly szégyenlősen rebegette el a nevét, hogy Anna meg sem értette. Persze, Stefike se hiányozhatott. Olyan zsúrt vagy vacsorát, ahova ezt a kicsit megfonnyadt, de társaságban mindig felélénkülő öregedő óvónőt, Stefikét meg ne hívták volna, még most se lehetett rendezni Bácsmezőn.” A társaságnak ettől az úrhatnám rétegétől viszolyog leginkább a hősnő, s az író is ennek ábrázolása során futtatja be szövegét az enyhe gúny hangjaival: „Kicsit régi volt már a lemez, amely Ramónáról, a gyönyörű, a csodaszép nőről szólt. Recsegett és helyenként sípoló hangokat hallatott, mint az asztmás öregem-

ber, de azért Petrikné engedelmesen és egész odaadással tapadt Mayer Nándihoz az asztal és a tálaló között s testüknek alig látható mozgásával lejtették a tangót.”

Annának minduntalan szembe kellene szállnia környezetével, hadakoznia a falusi ízléssel, ehelyett azonban idegenként éli meg apja társaságát és a falu „krémjének” jelenlétét egyaránt. Ifjúkori szerelme, Németh Péter mérnök is csak kiábrándulást hoz a számára. Nem viszonozza a szerelmét, ő mindent a falu fejlesztésének és a párt érdekeinek rendel alá, harcos és rajongó ifjú kommunista, akinek a szemében a művészet, akárcsak a szerelem, öncélú, haszontalan dolog. Anna értetlenül áll a párt eszméi előtt, s nemcsak származása gátolja, hogy higgyen bennük, hanem a lényében rejlő művész is, a veleszületett individualizmus, amely képtelen elfogadni a kollektívizmusnak a Németh Péter hirdette fokát. Anna sajátos világban él, a művészi önkeresés gyötrelmeit éli meg, az eredetiségre, tehetségének kibontására tesz kísérletet. Herceg János nem tudja önmagát megtagadni, s a sorok közé belopja saját művészeteszmeiyének megfogalmazását is: „Én azt szeretném, ha életem művében benne lenne ez az egész vidék, a szülőföld szelleme, de úgy, ahogyan még megközelítően se sikerült senkinek kifejezni.” Hősnője, Anna azonban nem ezt az utat választja, ő az alkotás önelvűségében hisz. Egyébként ő a regény lélektanilag is legkidolgozottabb figurája, akit a művészethez, az emberekhez és a szerelemhez való ambivalens viszonyulása során metszően reálisnak is láttat, a regénynek különösen az a jelenete impresszív, amelyben Anna megvallja, hogy iszonyodik haldokló apjának a látványától, s ezek az apró lélektani reáliák, a hősnő jellemében rejlő vívódás érdemesítik a regényt a mai olvasó figyelmére.

Anna állandó ellenpontja a fennálló körülményeknek, s ezt Herceg szellemben ábrázolja, kellő iróniával és némi megértéssel. A hősnő végül csalódik környezetében, a szerelmében, önmagában, a művészetben, a szocializmusban, s a falu sivárságát látva csehovi gondolatok kerítik hatalmába: „Voltak pillanatok, amikor Anna úgy érezte, hogy nemcsak néhány hét óta él ebben a felbolygatott és izgalommal teli öreg házban, hogy nem alig pár hónapja tért haza ebbe a fülledt faluba, amelyet egy tündöklő rövid nyár után betakart a köd, a szomorúság, a levelek hullása és a mindent elárasztó ragadós sár, hanem így él már hosszú esztendőök óta.” A dekadenciára hajlamos hősnő az egész élet után sóvárog, de „az élet teljessége valahol messze dereng, felismerhetetlenül és megfoghatatlanul, mint az álom”. Ilyen előzmények után nem hat váratlanul, hogy a már nevével is balladaián determinált hősnő – Fehér Anna – a regény végén elbukik, életének önkezeivel vet véget. Nem csoda hát, hogy a könyv egyetlen korabeli kritikusa, Szirmai Károly is hűvösen fogadja, s inkább eszmeiségeért, mintsem eredeti művészi jellemzőiért dicséri.

Ezzel ellentétben a másik művészregény, az *Ég és föld* (1959) nem eszmeiségeivel, hanem megformáltságával hoz jelentőset, s mutatja Herceg János írásművészetének az életműből hangvételének szokatlanságával is messze kiemel-

kedő kvalitásait.

Kulcsregény az *Ég és föld*, válaszként íródott egy nemzedéknek, itteni irodalmi perpatvarok ironikus-szatirikus rajza. Szerencsére mára a „kulcs”-jelentés szinte teljes mértékben elhomályosult, nem lehet teljes bizonyossággal tudni, a regénybeli figurák mely valódi, létező személyek alakmái, s nyilván egy-egy regényszereplő amúgy is több figurának a kontaminálásával keletkezett.

Másféle „felismerhetőség” játszik fontosabb szerepet a regényben: például Satanelli, a nevében is beszédes figura, felügyelő, vészesen megegyezik a Pálinka Ördögével Herceg János ifjúkori novelláiból; és itt van Gerard is, az öreg bohóc, aki Herceg János első novellájának a hősére hasonlít igazán, de alakja szinte az egész életművön végigvonul a művészsors tragikomikumát szimbolizálva. Valójában az ő története az *Ég és föld*, az öreg, szomorú clowné, akinek ha párját keresnénk a képzőművészetben, azt mondhatnánk: Hanga András képein látni vigasztalan, bánatos testvéreit.

Bohócötörténet ez a regény, ámde a történet megjelölést feltételesen kell érteni ebben az esetben. Nem folytatva a megkezdett próza-létrehozási eljárást, Herceg János életművében váratlanul eltűnik a mese a szó hagyományos értelmében. Fellazul a cselekmény az *Ég és föld*ben, másodlagossá válik, s a hangulat, a kép kerül a regényszöveg előterébe, amely ilyen értelemben első regényével, a *Tó mellett várossal* tart rokonságot.

„Mert Gerard-nak volt egy veleszületett hajlama – olvashatjuk a regény harmadik fejezetének elején –: visszaidézni a múltat.” A szöveg lényege rejlik ebben a mondatban: a főhős visszaemlékezéseiből mozaikkockákként rakódik össze a jelzészzerű cselekmény, amely azzal indul, hogy a bohóc elhagyja a cirkuszt, és azzal végződik, hogy visszatér hozzá. Ami e két nullapont között lejátszódik: cirkusz és élet ellentétén át álom és ébrenlét hangulatainak megelevenedése. Gerard „Nemcsak a maga megélt idejét és emlékeit” idézi fel, hanem „másokét is, akik vele emberi vagy érzelmi közelségbe kerültek. A szemét sem kellett lehunynia, mint más embernek, hogy a képzelet szárnyán ringatóddzék, ahogyan a tünődést s az emlékezést közepes költők nevezik. Olyan józan lehetett, mint az anyaföld, s olyan éber, mint az erdei madár, és mégis egyszer csak eltűnt körülötte a valóság, s ő elmerült évek és események közepén állt láthatatlanul. De ezek az évek és emlékek élőbbek és kézzelfoghatóbbak voltak, mint a söröskorsó az asztalon, mint a kosárban a percc. . .” – így nyer megfogalmazást egy helyen az a sajátos tudatállapot, amely Gerard-t és környezetét meghatározza, az a sűrű regénylevegő, amelynek kódében ott rejtőzik Krúdy Gyula és Rezeda Kázmér is; különösen Gerard és Amália búcsúzásának a pillanatában kifejezett a jelenlétük: „Gerard-nak amúgy is ritkuló hajából ott maradt egy tincs Amália imakönyvében, selyemszalaggal átkötve, s ő ugyanakkor rószaszínű harisnyakötőjéből vágott le egy darabot.”

Álom és való folytonos egybejátszása és kavargása biztosítja a regénynek azt a lírai felhangot, amely egyúttal a szöveg egységességét is szavatolja. A líraiság az a regényszervező eljárás, amely a mondanivaló kibontásához is hozzájárul,

jelentéstartalmakat hordoz, többirányú asszociációkat vált ki: „Az utcán nem járt senki. Mintha álomba merült volna a falu, olyan csend volt. S a házak ott álltak ebben a csendben, fehérre meszelve és vakítva a napfényben, lombosodni kezdő akácfaék legyezték homlokzatukat, zöld gypsáv feküdt a lábuk elé, tetejük nyergén itt-ott galambok ültek, és a fény, a fény száz színben szikrázott az ablakok üvegén. A kútágások kihajoltak a kerítéseken át, és ijedten néztek szét a világban. A méretek összezsugorodtak, az idő is elvesztette kiterjedését, s olyan lett az utca és az egész falu, mintha valami mézesbábos rakta volna össze szíves kalácsokból, és Gerard ámuló gyermekszemmel nézte ezt a csodát.” A szöveget a költészet eszközei tömörítik: alliterációk, metaforák, hasonlatok, megszemélyesítések tágitják ki a próza keretét, s úgy tűnik, a mesterialien megmunkált és összefűzött novellák sorából létrejött regény valóban egyetlen kiterjedés nélküli, kinagyított pillanat, egy óriásképp a múltból, amely átfogja irodalmunk ötvenes évekbéli történetét és az író életének elmúlt éveit. A lírai visszatekintésben azonban időnként éles fénybe állítva, ironikus-szatirikus eszközökkel mutatkoznak meg irodalmunk és a társadalom jelenségei. A bohóc például szégyelli bevallani, hogy artista, művész, mert „A jó házörző komondornak nagyobb a becsülete, mint nekik”, és elmondja, hogy gyötrődik, mert: „nem merem határozottan állítani, hogy a fekete nem fehér”. Természetesen a kritikái él sem hiányzik megállapításaiból, és a regény végén az „Éljen a demokrácia!” felkiáltásnak is a groteszkiségét érzékeljük.

Gerard így töpreng a művészet értelméről, lényegéről: „Az öreg bohóc már régen nem hitt a felhők mögött ülő atyaistenben, de mindig megindította a jámbor lelkek riadalma a világmindenség titokzatossága előtt, amikor egy kidőlt jegenyében, egy elgázolt kutyában vagy egy megüvegesedett emberi szemben véget ér az élet.

S művészetében is tulajdonképpen mindig a megindultságnak ezt az érzetet szerette volna kifejezni, már amennyire egy bohóc produkciójában az ilyesmi egyáltalán lehetséges. Ahelyett, hogy xilofonon muzsikálna, a napsugarakat szerette volna hárfa húrjaiként megzengetni, egy kézlegyintéssel hártva el magától azt a jelentéktelen ténny, hogy a sátorba nem sűt a nap, s különben is vidéki cirkuszban keresi a kenyerét. Az illúziót kell elérni, s az illúzió több, mint a valóság, ha csakugyan művész az ember, és hitet tud kelteni.” De Gerard-nak nincsenek illúziói saját helyzetét illetően: „Valamikor én is azt hittem, egyszer még a Piccadillyn lesznek ünnepelt pierott, vagy legalább a Páterben verik dagadtra piros kezüket a kimenős cselédlányok, ha megjelenek a manézsbán. Látjátok, mi lett belőlem.”

Ebben a sajátos szerkesztési eljárással készült, modern hangszerelésű regényben számos pontos lélektani megfigyelésen alapuló részlet van, kiváló mikrorealista elemekkel tarkítva: „Hüvelykujjának párnája egészen laposra nyomódott a tányér virágos szélén, s körülfolyta a leves, és nem mentegetőzött emiatt, mint az ügyetlen háziasszonyok, hanem meghitt bizalmassággal tette Gerard elé éppen azt a tányért.” Ezek az apró mozzanatok, mesteriali utalások

és képek líraisággal átszöve a valóság fölé emelik kissé ezt a prózát, amely túlmutatva önmagán jelképpé válik. S bár az itteni irodalmi perek allegóriájának készült, jóval több lett annál. Nem bácskai regény az *Ég és föld*, mert nyelvi teremtő erejével képes eget és földet átfogni, a mindenséget fürkészni, a mű különvalóságában emberi ittlétünk és elmúlásunk szorongásait is tárgyiasítani. (A *Módosulások* című regénnyel a monográfia külön fejezetben foglalkozik. – T. É.)

NEGATÍV UTÓPIÁK

Amíg novelláiban csak rejtve és áttételesen jelennek meg a válság tünetei, addig Herceg János pályájának e kései szakaszában a teljes kiábrándultsághoz jut el. Két regényt is ír ennek e felismerésében, az *Iketánia* (1987) és a *Gogoland* címűt, s mindkettő negatív utópia, világszemléletük Déry Tibor *G. A. úr X-ben* című művének a párja, s rokoníthatók George Orwell 1984-ével is, különösen a *Gogoland*, amelyben szó szerinti hivatkozást is találunk a Nagy Testvérré.

Iketánia képzeletbeli ország a Haladás kétezernégyszázadik évében. A regény Egon Sander forradalmár története, akibe beleszeret az ország királyának a lánya. A királyt a miniszterek fogva tartják, mert félnek, hogy áll a felkelők oldalára családi érdekeltsege miatt. A forradalmárok kiszabadítják, és ő önként lemond a trónról. A teljes urbanizáció köszönt az országra, amelyben mindenki tablettákat fogyaszt, és a természetes életet teljesen elutasítja önmagától. Mintha nem is emberek élnének Iketániában, hanem csak az államgépezet részeként lennének fontosak a világon. A tökéletes „belbiztonság” természetesen mégis a legelőbbrevaló, s a rendőrfőnök igen „előkelő” származású egyén, beszélő névvel: Hubert von Segfy. De a szarkazmust nem tagadja meg az író a többi szereplőtől sem.

Ez az elképzelt, fantasztikus ország azonban vészesen hasonlít a mi társadalmunkra is, úgyhogy nem tudjuk soha eléggé bizonyosan, vajon hol is játszódik a történet. Mert vannak a cselekménynek tipikusan kitalált és túlfeszített jelenetei, például hogy „A gyerekek megszületésük első percétől kezdve az állam gondoskodása alatt álltak”, s a „férj és feleség” csak időnként látogattak el hozzájuk az otthonba, „ha nagyon megkívánták őket bizonyos atavisztikus beidegzettség következtében”, de találkoznak olyan részekkel is, s nem is kevéssel, melyek 1987-ben, a regény megjelenésének évében pártállami jelenünkhöz tartoztak, például értekezleteken: „Az önkritika és magába szállítás csendje volt. Ezekben a pillanatokban tartottak vizsgálatot önmaguk lelkiismerete fölött a polgártársak. (. . .) A többiek is felszólaltak, úgyhogy olyan volt egy ilyen értekezlet, mint valami nyilvános és kollektív gyónás, amely után megkönnyebbülve, derűs arccal nézhetek egymásra.” A kitalált fantasztikum és a „valós” abszurd egybejárását tapasztalhatjuk Iketániában.

„Az új ország: ICET – International Corporation Evolution Trust –, népie-
sen és fonetikusán: Iketánia, elképzelhetetlen gyorsasággal fejlődött.” Oly-
annyira, hogy a külkereskedelmi miniszter sem tudta követni a tempót, s An-
na, a királylány jegyezte meg: „– De hiszen maga tíz éve tagja az urbánus moz-
galomnak!” „Tíz éve! – sóhajtotta rezignáltan Hollstein, és beletúrt vörös fürt-
jeibe. – De harminc éven át a saját fejemmel gondolkoztam. És ez azért más,
ne mondja meg senkinek!”

A tökéletesen urbanizált világ kiváló alkalmat nyújt a fentihez hasonló iro-
nikus-szatirikus epizódokhoz, szinte az egész regény ilyenekből áll össze. Más
oldaláról ismerjük meg az elbeszélőt, aki valóban egy új világot tár elénk, egy
prójájában eddig ismeretlen hangulat járja át a szövegét.

A regény végén Sander, a forradalmárok vezére elbukik, mert választásra
kényszerítik az eszme szolgálata és a magánélete között, s ő az utóbbit választ-
ja: hogy feleségét kiengedjék a fogságból, önként lemond a vezérségről. De
Iketániában egyébként sem lehet már sokáig tartani a gyeplőt, a kenderterme-
lők tábora napról napra erősödött, bár az ország „hajója viszont diadalmasan
haladt az idő végtelen tengerén, új sikerek, még nagyobb eredmények felé”.

A kisregényben Herceg János nyelvi leleményét és nyelvi fantáziáját is meg-
csillogtatja, számos neologizmussal teszi szellemessé szövegét.

Ha vallomásokot említettünk novellái kapcsán, azt még inkább vontakoz-
tathatjuk az *Iketániára*. Mintha saját eszméi felett mondana vádbeszédet az
író, abban a stílusban, amelyet maga definiál a kötetben: „Nevettek, mivel
már mind a ketten abban a korban voltak, amikor az ember fölöttébb élvezni
tudja az öngúnyt, mert megtanulta, hogy nevetünk másokon, akár az egész
világon, lelki egyensúlyunkat mégis az erősíti, ha magunkon nevetünk.”

És vallomástétel a *Gogoland* is, amelyet Herceg János először a Magyar
Szóban közölt folytatásokban, majd 1990-ben átdolgozott változatát rendezte
kötetként sajtó alá. Ebben a regényében is eszmékkel számol le a főhős. A tel-
jes kiábrándulás regénye ez, melynek története igencsak hasonlít az *Iketániáé*-
hoz: úgyszintén egy államalapítót ítélnék halálra, majd megkegyelmeznek ne-
ki, és kiűzik az országból. A főhős úgy megy el, hogy vissza sem néz, és ő is a
magánéletben leli meg lelki nyugalmát, a közéletől visszavonultan.

Hasonló a két regény világa: a *Gogoland*ban is állandó az emberek zaklatása,
lehallgatása, bebörtönzése, teljes megfigyelése. De az *Iketánia* mellett egy másik
Herceg-regényhez is köthető: az *Ég és föld* folytatása is lehetne, főhőse Gerard, a
szomorú bohóc. Ebben a prózavilágban ő „Idealista forradalmár. Megcsömörlött
a régi világrendtől. Van egy elmélete, mely szerint földrajzi változások folytán tör-
ténelmi kereszteződés is létrejöhethet, s ezt igen szemléletesen példázza egy öszvér-
rel, amellyel a cirkuszban együtt dolgozott. És meggyőződése, hogy az Ígért
Földje létezik, csak meg kell találni. Utóbbit komputereinkkel kielemeztük, s az
eredmény: nem veszélyes. Mindig voltak ugyanis álmódózók, akiknek nem volt jó,
ami éppen volt. S mivel Gogoland forradalmi ország, ahol nem az a fontos, ami

van, hanem ami lesz, a kérdezett személy igen alkalmas médium lehet.”

A *Gogoland*-ben történelem és mitológia keveredik a valósággal. Vallomástétel ez, mintha saját eszményeivel számolna le az író, világa mégis sokkal bensőségebb, sokkal emberközelibb, mint az *Iketániában* megrajzolt. Nem a nyers ironia, hanem a líraiság uralja, különösen a regény első felét, amelyben Gerard és Trüdi egymásra találásának lehetünk tanúi. A jellemábrázolásnak és lélektani elemzéseknek a teljében van ekkor az író, atmoszférateremtő készsége pedig sohasem volt ennyire erőteljes. Képei líraiak, metaforikusak és áttételesek egyúttal, egész életművének kimagasló részletei, melyek összetettségét az alábbi is érzékelteti, felerősítve a híres Marlene Dietrich-dal hangzásával: „. . . a csoda már megszületett, s áramlott be a tengeren túli tőke a Rajna vidékére, és hát rendben van, felejt az ember. De ne sürgessék! Sag’ mir, wo die Blumen sind. . . Sag’ mir, wo die Männer sind. . . Sag’ mir, wo die Gräber sind. . . – s be kellett fogni az embernek a fülét, hogy ne hallja, a hétszentes istenit, a férfiak után síró hangot, az elesett katonák siratását, itt is meg ott is, miközben virágerdők futottak a hang után, és horpadt katonasírok erdeje mindenütt a világon.”

A regény stílári eszközei is változatosabbakká válnak. A narrátor például igen gyakran kiszól a sorok közül. Ezenkívül kedvelt eljárása a szerzőnek, hogy a politikai közhelyeket ironikus szövegekörnyezetbe helyezi. Sőt a mindig elegáns befejezett mondatokat alkotó író, a szabályos közlések híve egy pillanatra megfeledkezik erről a követelményről. Hiányos mondatokban kezd beszélni, „hibás” mondatszerkezeteket alkot, melyeknek elhallgatott részét odaérti az olvasó, nagymértékben sűríti regényének atmoszféráját: „Mint a hajósok, akik elmennek messzi vizekre, s ahol kiszállnak, idegen a világ. Vagy nem is idegen, hiszen már jártak ott rendszerint, csak más.”

A regénynek van egy olyan jelenete, amely Herceg János egész életművében emlékezetes. Gerard-t, a bohócot, még mielőtt megalapította volna Gogolandet, s Gogóval, az öszvérrel járja a világot a cirkusszal, kihallgatásra idézik, s klerikalizmusáról faggatják. Az epizód alkalom arra, hogy a szerző összes elbeszélő energiáját felvillantsa, a legapróbb részletekkel egyetemben. Így hangzik Gerard monológjának egy része: „Én egy ismerősömet véltem látni közöttük. Egy kék kosztumös lányt, s távolabb egy strucctollas kalapot, azért szaladtam be a csöppnyi kápolnába, mert azt hittem, ott vannak. Egy lélek sem volt. Körülrohantam az egész tömböt, hátha behúzódtak egy kapualjba megigazítani egy kis toaletthibát, ami nőknél oly gyakran előfordul. De nem voltak sehol. Sőt, mire visszatértem, az öregek is sorra beszálltak a buszba, mely azután elpöfögött velük. Talán a Colosseum felé, amelynek tövében ugyanilyen totyogós kis öregasszonyok visznek a macskáknak némi ételmaradékot, mert se uruk, se gyerekük nincsen. És boldogok, ha az ő macskájuk kiválik az ezerből, és farkát felkunkorítva hangos nyávogással siet hozzájuk, hogy befalja a prágai sonkát, amit ők a szájuktól vontak el.” Az epizódban a jelen is felvilan, akkoriban történt, hogy „egy örült magyar emigráns kalapáccsal verte szét a Pietàn

Jézus térdét, s ennek apropóján az író művészetről vallott felfogását is elénk tárja: „A művészet ellen tiltakozott az órült. A tökély ellen. (. . .) A költőnek dadognia illik, képzavarokba veszni, akkor lesz »hiteles«, ahogy mondani szeretik. A festők megint odajutottak, hogy a legszebb vászon az, amelyet üresen hagynak, s szobrásznak a kő, a kavics, a szikla, amit a természet formált, s nem emberi kéz. Muzsikusnak a kontrapunkt. (. . .) Úgy érzem magam, művészetem klasszikus eszközeivel, mint a békebeli világfí, aki kivasalva, kikefélve, csokornyakkendősen egyszerre farmernadrágos, hosszú hajú hippik közé csöppen. Nevetséges lesz és szájalmas.” „Énutánam ugyanis nem marad semmi – olvashatjuk másutt. – Se szavak, kivéve azt a néhányat, ami művészetünk nemzetközi szótárából való, mint az, hogy: Hopplá! Voilà! Ola, ola! Se színek, hacsak gondosan összeállított kosztümöm az obligát óriás cipővel s folyton lecsúszni készülő, kockás nadrágom nem nyújt festői látványt.”

Ennek a regénynek a színei is maradandóak, idézzük végezetül csupán egyetlen motívumát, amely visszatérő eleme a szövegnek, s a már említett kihallgatásjelenetet keretezi: „A fű sötétzöld volt, az egy-egy birtokot körülfoló csatornában a víz fekete és fényes. S ezt az egész sötét képet végiglocsolta piros lángözönének visszfényével a piros és sárga tulipántábla. (. . .) Vigasztalásul ő is kinézett a tulipánmezőkre, ahol még minden együtt volt, ahogy a Teremtészet megteremtette, a színek égő tüze az estébe hajló délutánban és a nők kecses mozdulata, ahogy ritmikusan nyúltak egy-egy szál tulipánért, miközben távolabb fekete vizek partján tehenek legelésztek mélán, s hirtelen felvetette fejét a zöld fűről a ló, hogy beleszimatoljon a párás, újabb esőt ígérő levegőbe.”

A *Gogoland* nemcsak folytatása az *Ég és föld*nek, hanem líraiságban, képalkotásban, hangulatteremtésben párja is az író legjobb regényének. Jelezve egyúttal, hogy Herceg János alkotókedvéből telik ezután is még meglepetésekre, kimagasló művekre.